FUNKSIONAL GAP BO'LAKLARI VA DETERMINANTLIK

https://doi.org/10.70728/phil.v05.i05.020

Akramov Sh.T.
Qo'qon DU

Annotatsiya: Mazkur maqolada o'zbek tili sintaktik sathida kesimning gap markazi bo'lib kelishi va unga tobelanib keluvchi an'anaviy to'ldiruvchi va holning gap qurilishidagi mavqei masalasiga bir cho'qqili(verbosentrik) nazariya, ya'ni[WPm] valentlik aspektida yondashilsa, uning gap va so'z kengaytiruvchilik mavqeini egallashi masalasi talqin qilinadi.

Kalit so'zlar: determinantlar, gap kengaytiruvchilari, so'z kengaytiruvchilari, funksional gap bo'lagi, nofunksionallik, nodeterminantlik,gapning qurilish qoliplari, verbosentrik nazariya

FUNCTIONAL SPEECH PARTS AND DETERMINANTICITY

Akramov Sh.T.
Kokand SU

Abstract: This article interprets the issue of the position of the clause as the center of the sentence at the syntactic level of the Uzbek language and the position of the traditional complement and case subordinate to it in the construction of the sentence from the perspective of a single-peak (verbocentric) theory, that is, its position as a sentence and word expander, if approached from the aspect of [WPm] valence.

Keywords: determinants, sentence expanders, word expanders, functional part of speech, non-functionality, non-determinancy, construction patterns of the sentence, verbocentric theory

Ikkinchi darajali bo'laklarni gapning kesimidan "uzish", «ajratish»ga tomon ilk qadam tilshunoslikda "determinantlar", "gapning mustaqil kengaytiruvchilari" tushunchalarini kiritish orqali amalga oshirildi. Xususan, rus va o'zbek tilshunosligida «determinant to'ldiruvchilar», «determinant hollar» atamasi ostidagi talqinlar ancha ommalashdi. Bu borada rus tilshunosligida N.Yu.Shvedova, V.P. Malashenko, O.A. Krilovalar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarni, o'zbek tilshunosligida esa K.Hayitmetov, A.Ahmedov, M.Boshmonovlarning ilmiy talqinlarini ko'rsatish o'rinlidir. Determinantlar ikkinchi darajali bo'laklarning

maxsus ko’rinishi bo’lib, ular odatdagi hol va to’ldiruvchilarga yondosh sintaktik hodisadir. Ammo u gap bo’laklaridan o’ziga xos jihatlari bilan farqlanadi.

Odatdagi to’ldiruvchi va hollar bitishuv yoki boshqaruv aloqalari yordamida fe’l-kesimlarga bog’lanib, so’z birikmalari hosil qilib, ularni to’ldirish uchun xizmat qiladi. Bunda to’ldiruvchi yoxud hol - tobe, fe’l-kesim esa hokim so’z funktsiyasida keladi. Lekin hol yoki to’ldiruvchi formasida shakllangan determinantlar qo’llangan gaplarda bularga (determinantlarga) nisbatlangan holda, avvalo so’z birikmasini, qolaversa, uning so’z birikmalariga xos biror hokim komponentini aniqlab bo’lmaydi. Masalan, *Bu uyda* mening so’zim qonun (Sh.R.). *Yo’lda* yolg’izlik yomon (qo’shiq). *Intizom to’g’risida* qaror qabul qilindi kabi ikki sostavli gaplarda yo’lda, intizom to’g’risida ikkinchi darajali bo’laklari so’z birikmasi tarkibiga kirmaydi va yo’lda yolg’izlik, yo’lda yomon, intizom to’g’risida qaror, intizom to’g’risida qabul qilinmoq kabi so’z birikmalarini hosil qilish imkoni yo’q. Bu bo’laklar butun gapga, uning ega va kesimdan tashkil topgan yaxlit predikativ asosiga aloqadordir. Ular konkret biror so’zni, biror gap bo’lagini emas, balki butun gapni kengaytiradi.

Bu izohlardan ko’rinib turibdiki, determinant to’ldiruvchi va determinant hol tushunchalari funksional yoki nofunksional to’ldiruvchi va funksional yoki nofunksional hol tushunchalaridan tamoman farq qiladi. Funksional-nofunksional to’ldiruvchili (yoki holli) so’z birikmalarining hokim so’z gap kesimi yoki gap tarkibidagi o’ram (ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi oborotlari) markazi mavqeida kelish-kelmasligi bilan bog’liq bo’lsa, diterminant-noditerminant to’ldiruvchi yoki hollik gap tarkibidagi ayrim so’zlarga (bo’laklarga) va hatto kesimga bevosita tobelangan- tobelanmaganlik aloqalari bilan bog’liqdir. Kesimga bevosita tobelangan to’ldiruvchi va hollar noditerminant to’ldiruvchi, nodeterminant hol sifatida baholansa, gap kesimiga bevosita tobelanmagan hol yoki to’ldiruvchilar determinant hol, determinant to’ldiruvchi deb ataladi. Determinantlar haqidagi ta’limotning sintaktik tahlil va talqinlarda berilish, yashash jarayonidagi muhim ahamiyati shundaki, u ikkinchi darajali bo’laklarni gapning bosh bo’laklaridan ajratadi va gap tarkibida ega va kesim tarkibiga kirmaydigan to’ldiruvchi va hollarning ham mavjud bo’la olish masalasini o’rtaga qo’yadi. Tilshunoslikda determinantlar tushunchasining shakllanishi gap qurilishi hamda gap bo’laklari haqidagi talqinlarni qayta ko’rib chiqish zaruratini yuzaga keltiradi.

Sintaktik talqinlarni mukammallashtirishni taqozo etuvchi omillardan yana biri to’ldiruvchi va hollarni farqlash uchun ishonchli ilmiy asoslarning mavjud emasligidir. Rus tilshunosligida ham, o’zbek tilshunosligida ham to’ldiruvchi va hollarni farqlashga bag’ishlangan o’nlab dissertatsiyalar yozilganligiga qaramay *Kitobni shkafga qo’ydim* kabi gaplarda «*shkafga*» so’z shaklini to’ldiruvchimi yoki hol ekanligini farqlashning imkoniyati hamon lug’aviy ma’no, so’roq berish usuli bo’lib qolmoqda. Bularning barchasi gap qurilishining an’anaviy talqiniga, xususan

ikkinchi darajali bo’laklarning gap qurilishidagi mavqei masalasiga yangi nuqtai nazarlardan valentlik imkoniyati aspektida qarash zarurligini taqozo etmoqda.

XX asr boshlarida sistemaviy tilshunoslikning rivojlanshi va uning kun sayin taraqqiy etishi gap qurilish haqidagi yangicha qarashlarga asos bo’lmoqda.

Sistemaviy tilshunoslikning eng asosiy tushunchalaridan va tahlil asoslaridan biri nutq faoliyatini lisoniy va nutqiy bosqichlarga ajratishdir. Umuman, sistemaviy tahlilda hodisaning lisoniy va nutqiy asosiga diqqat qaratiladi. Chunki lisoniy hodisalarning o’rganish usuli nutqiy hodisalarning tadqiq usuli va yo’llaridan tubdan farq qiladi. Nutqiy hodisalar tayanch nuqtasi jonli mushoha bo’lsa, lisoniy hodisalar idrok, mavhum aqliy tahlil, o’zaro munosabatlarni va aloqadorliklarni ochish va tavsiflash yo’llari bilan tahlil qilinadi. Shuning uchun ham sistemaviy tilshunoslik avvalo gap va uning qurilishi, gapda bosh va ikkinchi darajali bo’laklarning o’rni masalasini o’rganishga bevosita kirishar ekan, avval an’anaviy tilshunosligimizdagi gap va uning ostida yashiringan mohiyatining lison-nutq, bo’linishidagi o’rnini aniqlashga katta e’tibor berdi. Natijada shunday xulosaga kelindiki, rus tilshunosligidagi Peshkovskiy - Vinogradov, o’zbek tilshunosligidagi Borovkov-G’ulomov ta’limotlarida tavsiflangan gap asosan nutqiy hodisadir. Ushbu masalalar R. Sayfullaeva, M.Abuzalovalarning maxsus ishlarida va bir guruh tilshunoslarning jamoaviy formal-funksional tadqiqot tezislari"da atroflicha muhokama etilganligi uchun bular haqida unga batafsil to’xtalmasak ham bo’ladi. O’zbek tilshunosligida H.Ne’matov, R.Sayfullaeva, M.Abuzalova, rus tilshunosligida N.Yu.Shvedova, V.A.Beloshapkova izdoshlari yakdillik bilan ta’kidlaganlaridek Peshkovskiy - Vinogradov - G’ulomovlar ta’limotidagi «ega» tushunchasi asosan nutq jarayonlari bilan bog’liq bo’lib, «lisoniy gap» undan farq qiladi. Chunki lisoniy gap millionlab nutqiy gaplar uchun zaruriy va doimiy tarkibiy qismlar va ularning o’zaro munosabatlari haqida mavhum chizma, qolip(model) shakliga ega bo’lishi va u o’zida nutqiy gaplarning barchasi uchun umumiy, zaruriy bo’lgan tarkibiy qismlarni aks ettirishi bilan ajralib turadi. Shunday qarash asosida rus tilshunosligida N.Yu.Shvedova va uning izdoshlari tomonidan "sodda gapning struktur sxemalari" o’zbek tilshunosligida esa "gapning eng kichik qurilish qolipi" tushunchalari paydo bo’ldi. Sistem tilshunoslik namoyandalari tomonidan ajratilgan «gapning eng kichik qurilish qolipi» tarkibiga o’zbekcha gapning ikkinchi darajali bo’laklari umuman kiritilmaydi. Rus tilshunosligida ajratilgan «sodda gapning struktur sxemalari» bir tarkibli(odnokomponentniy) va ikki tarkibli (dvuxkomponentniy) sifatida berilgan bo’lsa, o’zbek tilshunosligidagi "gapning eng kichik qurilish qoliplari" (GKk) faqat bir tarkibli, mohiyatan kesim qismdan iboratligi ta’kidlanadi. Shuning uchun bu qolip jahon tilshunosligida (WPm) ramzi bilan beriladi. Bu qolipdagi (WPm) kesimlik kategoriyasi ko’rsatkichlari va gap lisoniy qolipining eng kichik nutqiy ko’rinishi, "Bordim", "O’qituvchiman" kabi poteno’ial gaplar shaklida voqelanadi. Gapning eng

kichik qurilish qolipidan ikkinchi darajali bo'laklarni chetlashtirish tilshunosligimizga asrimizning 30-yillarida kirib kelgan valentlik (yoki verbosentrik) nazariya asosida amalga oshiriladi.

Gap qurilishiga bunday yondashilganda gap qurilishining tarkibiy qismi, ya'ni an'anaviy gap bo'laklari lug'aviy ma'nolar(mazmunlar) munosabatiga(bog'lanishiga) asoslangan so'zlarning o'zaro vazifadoshligiga emas, balki gap markazi va kengaytiruvchilari munosabatiga ko'chadi. Demak, bunda gap bo'laklari gap markazi bilan bevosita yoki bilvosita aloqada turganligiga ko'ra darajalanadi. Gapning tarkibiy qurilish bo'lagi(yadro) bilan bog'lashuvli munosabatda bo'lgan bo'lak gap kengaytiruvchilaridir. Bu bo'laklarning kengaytiruvchi bo'laklari esa so'z kengaytiruvchilari hisoblanadi. Xususan, to'ldiruvchining gap qurilishidagi mavqei uning gap tarkibida so'z kengaytiruvchisi vazifasida kelishidir. To'ldiruvchi(hoh vositali, hoh vositasiz) gapning lisoniy abstrakt, mavhum qurilish andazasi bilan emas, nutqiy gapda voqelangan so'zning ma'noviy xususiyatlari bilan bog'liq. Shuning uchun to'ldiruvchilar, asosan, markazdagi [WPm] fe'l-leksemalar bilan ifodalangan nutqiy gaplarda keng qo'llanadi. Demak, to'ldiruvchi markazdagi kesimdan ko'ra uning bir qismi bo'lib gavdalangan: otlar, fe'llar bilan bog'lashuv munosabatiga kirishadi. Jumladan, Men kitobni o'qidim gapida "kitobni" to'ldiruvchisini gapga kirituvchi vosita "o'qi" leksemasi hisoblanadi. Bunday talqinlardan chiqariladigan muhim xulosalardan biri shuki, bu yondashish tilshunosligimizda keng tarqalib borayotgan "nofunksional(noamaliy) to'ldiruvchilar", "funksional to'ldiruvchilar" tushunchalarining tor ko'lamliligini ko'rsatadi. Zero, "kitobni o'qimoq" birikmasidagi "o'qimoq" gapda qaysi o'rinda kelmasin "kitobni" so'zi bir xil mavqega ega. To'ldirilmish(o'qimoq) gapda kesim bo'lib kelganda "kitobni" - funksional, boshqaruvchi so'z ega yoki ikkinchi darajali bo'lak bo'lib kelganda uning kengaytiruvchisini - nofunksional deb baholanishi mantiqan so'z va gap kengaytiruvchilarining aralashtirilishi mahsulidir. Biroq shunday bo'lsa hamki, gap bo'laklarini, ayniqsa to'ldiruvchini funksional va nofunksionallik nuqtai nazaridan farqlnishi professor N.Mahmudov tomonidan va keyinchalik boshqa tilshunoslar tomonidan tadqiq etilishi, sistem nazariy tilshunoslikning shakllanishiga turtki berdi.

To'ldiruvchining gap qurilishi bilan emas, so'z ma'nosini oydinlashtirish bilan bevosita aloqadorligi uni mohiyatan aniqlovchilarga yaqinlashtiradi. Chunki an'anaviy tilshunosligimiz ham aniqlovchini gap qurilishiga o'z aniqlanmishi orqali kiritilishi haqidagi qarashni yoqlaydi. Aniqlovchi aniqlanmishni miqdor, sifat va munosabat jihatlardan izohlab kelsa to'ldiruvchi to'ldirilmishga manba, qurol-vosita ma'nolarini beradi.

Gap markazining tarkibiy qismida mayl, modallik, zamon, makon ma’nolari borki, ularning nutqda voqelanishi hol bilan bevosita bog’liq. Shuning uchun hollarni gap qurilishidagi mavqeiga ko’ra uch turga ajratish mumkin:

1. O’rin, payt hollari (gap kengaytiruvchilari mavqeidagi hollar).
2. Lug’aviy ma’nosiga ko’ra hol yoki to’ldiruvchi sifatida baholanishi mumkin bo’lgan o’rin, payt, yo’nalish, sabab, maqsad natija hollari (hol-to’ldiruvchilar).
3. Ravish va unga yaqin ma’noli hollar guruhi.

Ravish va unga o’xshash hollar guruhi mohiyat e’tibori bilan fe’l aniqlovchilaridir. Ularning aniqlovchilardan kam farqlanishini "keskin kurash" birikmasi asosida isbotlash mumkin. Chunki bu birikmada "keskin" ravish holi sifatida talqin qilinadi. Demak, ravish hollari gap qurilishida aniqlovchilar bilan teng mavqega ega bo’ladi va shuning uchun ularni so’z kengaytiruvchilari tarzida baholash mumkin. Bu esa tilshunosligimizda sifatlovchi, qaratuvchi aniqlovchilardan tashqari ravish aniqlovchi ham mavjud bo’la olishi haqida hukm chiqarishga imkon beradi.

O’rin, payt, joylashish hollari gap kengaytiruvchilari mavqeida zamon, makon ma’nolarining oydinlashtiruvchilari bo’lib xizmat qiladi.

Hol-to’ldiruvchilarning gapda tutgan o’rni murakkab. Ular hol tizimining o’zida ham hol-to’ldiruvchi ziddiyatida turadi, mohiyati esa muayyan nutq sharoitida oydinlashadi. Shuning uchun ham o’zbek tilshunosligida hol bilan to’ldiruvchini keskin farqlashga intilish samarali natija bermaydi va pirovard natijada tahlil asosi matn va nutqiy ma’no kabi omillarga tayanadi. Yuqorida qayd etilganidek, hol-to’ldiruvchilar gap kengaytiruvchilari bilan lisoniy bosqichda chatishib ketadi. Buning sababi gapning tayanch tarkibiy qismlaridan biri tasdiq yo inkorni ifodalashi, bu esa qo’shimcha kengaytiruvchiga ega bo’lishi mumkinligidir. Shuning uchun sabab, maqsad, natija hol-to’ldiruvchilari gap tarkibidagi ayrim so’zlarning ma’nosi bilan ham, butun gap mazmuni bilan ham aloqador bo’lishi mumkin. Bu paytda hol-to’ldiruvchilar tilshunosligimizda qayd etib kelinayotgan yana bir bo’lak, ya’ni gapning umumiy ma’nosi bilan aloqador bo’lgan determinantlik bilan duch keladi.

Determinantlik o’z xususiyatiga ko’ra hokim komponent bilan nisbatan kuchsiz aloqada va vazifasiga ko’ra butun gapni kengaytiruvchi sifatida namoyon bo’ladi: Men uchun o’qituvchilik sharafli vazifa.

Determinantlik bilan funksional va nofunksional gap bo’laklari orasida katta bog’lanish bo’lmasligi mumkin, lekin ularning hokim mavqedagi bo’lakka tobelanish yoki tobelanmasligi xususiyatlari ularni bir-biriga qiyoslanishini ham taqozo qiladi. Bu borada o’zbek tilshunosligida filologiya fanlari nomzodi, dotsent M.Boshmonovning ilmiy izlanishlari katta ahamiyatga molik ekanligini ta’kidlash kerak. Bunga muvofiq aytiladigan bo’lsa, to’ldiruvchi va hollarning markazda keluvchi so’z lug’aviy ma’nosi bilan aloqadorligi esa noderminantlikni vujudga

keltirib, unga ergashib kelayotgan so’z bilan birikma hosil qilishi mumkin. Bu esa funksional gap bo’lagi ekanligini ko’rsatadi. Ko’rinadiki, determinantlik gap kengaytiruvchisiga nodeterminantlik esa so’z kengaytiruvchiligiga aloqadorligi asosida belgilanadi.Lekin umuman gapning asosiy markaziga to’g’ridan to’g’ri bog’lanish xarakteridagi bo’laklar(ega, to’ldiruvchi, hol bo’lmasin) funksional gap bo’laklari bo’lib qolaveradi.

Umuman, umumlisoniy darajada aniqlovchi, to’ldiruvchi, hol kabi uch bo’lakning gapdagi mavqei osha borish zanjirini quyidagicha ko’rsatish mumkin: aniqlovchilar - to’ldiruvchilar hol-to’ldiruvchilar - hollar. Holning bir turi o’rin, payt (yo’nalish ma’nolisi) gap qurilishida egadan quyiroq, to’ldiruvchi va aniqlovchidan yuqoriroq mavqega ega bo’lganligi sababli hol birinchi darajali zaruriy gap kengaytiruvchisi bo’lgan ega bilan so’z kengaytiruvchilari o’rtasida oraliq uchinchi mavqega egadir. Shuning uchun ham uning an’anaviy tilshunosligimizdagi talqinini ziddiyatli hamda muayyan grammatik omillar bilangina belgilanadi deyish mumkin.

To’ldiruvchi va hollarning gap qurilishidagi mavqelari yuqorida keltirilgan tavsiflarimiz asosida bir qadar aniqlashtirildi. Ya’ni, butun gap mazmunini kengaytirishga xizmat qiluvchi determinantlarni aniqlashda ba’zan munozarali o’rinlarga duch kelinadi. Masalan, bu frazema bilan gapni aralashtirilishi natijasida ham yuz beradi. Masalan, Kuyovdan toleing baland chiqdi (O). gapidagi kuyovdan so’zi determinant sifatida baholanadi. Haqiqatan ham, bu gapda "kuyovdan" so’z shakli gapdagi biror so’zga(bo’lakka) bevosita aloqador emasday. Yuqoridagi gap "tolei baland", "tolei baland kelmoq" frazemasi bilan ifodalangan. Bu o’rinda ma’lumki, frazema kimdan? yoki nimadan? so’rog’iga javob bo’luvchi ma’noviy kengaytiruvchini(bog’lashuvni) talab etadi. Shuning uchun, bizningcha, mazkur gapdagi "kuyovdan" so’z shakli frazema kengaytiruvchisi yoki oddiy so’z kengaytiruvchisi sifatida baholansa maqsadga muvofiq bo’ladi.

Xullas:

1. Keyingi yillarda tilshunoslikda taraqqiy etib borayotgan sistemaviy yo’nalish gap bo’laklari, xususan, to’ldiruvchi va hollarni ham eng kichik gap qurilish asosining kengayishi nuqtai nazaridan ko’rib chiqishni taqozo etadi.

2. Kengayish imkoniyatlariga tayanib olib borilgan kuzatuv natijalari ko’rsatadiki, to’ldiruvchining gap qurilishidagi mavqei ma’lum so’zlarni kengaytirishga xizmat qiluvchilik, hamrohlik xususityatiga ko’ra belgilanadi. To’ldiruvchi va uning turlari mohiyatini aniqlashda so’z kengaytiruvchilari nuqtai nazaridan yondashish katta samara beradi.

3. Holning muayyan turlari gap kengaytiruvchilari, ba’zi turlari esa so’z kengaytiruvchilari mavqelarida keladi. Shuningdek, hollar so’z va gap kengaytiruvchilari munosabatlarida oraliq uchinchi mavqeini ham hosil qiladi.

4. Gapning tarkibiy qismlariga [WPm] nuqtai nazaridan yondashish to'ldiruvchi va holning o'zaro farqlanishi hol - to'ldiruvchi sifatidagi binar oppozitsiyada emas, balki hol - hol-to'ldiruvchi - to'ldiruvchi kabi darajali(gradual) oppozitsiyada ekanligini ko'rsatadi.

5. To'ldiruvchi va hollarga doir funksionallik/nofunksionallik, determinantlik hodisalarini ham valentlik nazariyasi asosida talqin qilish mumkin. Bunda determinant to'ldiruvchi va hollar gapning tayanch bo'laklari sifatida baholanadi. Frazema bog'lashuvi esa muayyan so'zga tegishliligi bilan determinantlardan farq qiladi. To'ldiruvchilarning funksional/nofunksional turlari gapda mustaqil mavqe egallmaydigan so'z kengaytiruvchisi mavqeini egallaydi.

6. An'anaviy to'ldiruvchi va hollar so'z va gap kengayishi asosdagi talqinlarda agens, ob'ekt, lokalis, temporalis kabi funksional ma'nolar sifatida shakllanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Akramov Sh.T. O'zbek tili gap qurilishida to'ldiruvchi va hol([WPm] valentlik aspektida) NDA.T.1997.

2. Boshmonov M. O'zbek tilida determinant bo'laklar//O'zbek bek tili va adabiyoti, - 1982, - № 2, - B. 41-43.

3. Komilova H. O'zbek tilidagi to'ldiruvchilar haqida//O'z.SSR FA Til va adabiyot in-ti asarlari. - T.: - 1949. - 153-155 b.

4. Mahmudov N. Funksional va nofunksional to'ldiruvchilar haqida. //O'zbek bek tili va adabiyoti, - 1984, - № 24, - B. 31-34.

5. Sayfullaeva R. Abuzalova M. Gapning eng kichik qurilish qoliplari haqida//O'zbek tili va adabiyoti - 1991. - № 4,-B,42-46.